

**ҚАЗАҚСТАНДЫҚТАР - ӘСКЕРИ ТҮТҚЫНДАР ҚУҒЫН-СҮРГІН
ҚҰРБАНДАРЫ РЕТІНДЕ
ВОЕННОПЛЕННЫЕ-КАЗАХСТАНЦЫ КАК ЖЕРТВЫ РЕПРЕССИЙ
PRISONERS OF WAR-KAZAKHSTANI AS VICTIMS OF REPRESSION**

МРНТИ 03.20.00

ЕКІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫСТЫҢ ҚАЗАҚ ТҮТҚЫНДАРЫ

Жапаров Борис Әлікенұлы^{1*}

¹ техника ғылымдарының докторы, профессор, Еуропа ғылым және өнер академиясының толық мүшесі (EASA), ҚР Президенті архивінің экс-директоры. Қазақстан, Астана.

*Автор–корреспондент

Аннотация. Мақалада Ресей империясының боданы болған қазақ жерінде әскери тұтқындарды ұстайтын жерлердің бірінші дүниежүзілік соғыс кезінде пайда болғандығы; екінші дүниежүзілік соғыстың кеңестік тұтқындары үшін халықаралық құқықтың ешбір тармағы орындалмағандығы түйінделген. Сонымен қатар, И.В.Сталин басқарған кеңес билігі әртүрлі сылтаулармен Гаага және Женева Конвенцияларына қол қоюдан бас тартып, славян және басқа халықтарға дұшпандық көзқараста болған гитлерлік биліктің кеңестік тұтқындарын аяусыз азаптап, қыруға жол бергендігі жазылған.

Автор қазақтардың екінші дүниежүзілік соғысқа қатысуы туралы деректер мен қазақ тұтқындарының санын анықтауға қатысты ой –тұжырымдарын жасап, Түркістандық тұтқындардың қиын тағдырына тоқталған.

Түйін сөздер. Екінші дүние жүзілік соғыс, қазақтар, соғыс тұтқындары, түркістандық тұтқындар және т.б.

Тәуелсіз Қазақстанның 20-шы ғасырда коммунистік билік тарапынан бұрмаланған тарихын қалпына келтіруде, қоғамда әлеуметтік әділдік негіздерін орнықтыруға және жазықсыз айыпталып, саяси қуғынға ұшыраған азаматтарымыздың есімін қайта жаңғыртуға бағытталған «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау жөніндегі» мемлекеттік комиссия соңғы жылдары жүргізген жүйелі жұмыстарымен халық көңілінен шыға білді. Осы орайда жобаның мақсатын жан- жақты ойластырып, дәлелді түрде ұсына білген, ұлт жанашыры, белгілі мемлекет және қоғам қайраткері Сабыр Ахметжанұлы Қасымовтың ерекше еңбегін атап өткен орынды болады. С. Қасымовтың басшылығымен жүйелі жұмыс жүргізген жоба офисы еліміздің белгілі тарихшы ғалымдарын кеңестік дәуірде саяси қуғынға ұшыраған, бүгін ұмыт бола бастаған, азаматтарымыздың есімдерін жаңғыртуға жұмылдыра білді.

Комиссия тарапынан алғашқы рет мемлекеттік деңгейде көңіл бөлініп, көтерілген мәселелердің бірі – екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында, әскер қатарына шақырылып, фашистер қолына тұтқынға түскен қазақтардың ауыр тағдыры.

Әрине, кеңес-герман соғысы большевизм мен фашизмді мемлекеттік идеология ретінде қабылдаған және үстемдігін дүниежүзілік деңгейде жүргізбекші болған екі тоталитарлы мемлекет басшылығының қарама-қайшылыққа толы саяси ұстанымы мен өшпенділігінен туындағаны анық. «Екі түйе сүйкенсе, арасында шыбын өледі» дегендей бұл соғыс адамзат тарихында бұрын-соңды болмаған қанды қырғынға әкеп соқты, соның ішінде қоршауда қалып, тұтқынға түскен миллиондаған Қызыл Армияның (ҚА) командирлері мен солдаттары, бейбіт тұрғындар небір азапты басынан кешіріп, фашистік концентрациялық лагерлердің құрбаны болса, тірі қалғандары соғыстан соң елге оралып, сталиндік саяси режимнің азабы мен қорлауына ұшырады. Солардың қатарында Германия

тарапына тұтқынға түскен, осы уақытқа дейін деректері ресми жария етілмеген, дәл саны анықталмаған, бірақ болжам бойынша саны жүз мыңнан асатын ұлты қазақ тұтқын бар. Ол тақырып кеңес заманында зерттеушілер үшін жабық болды және қазір де «проблемалы» болып қала беруде. Бұған «Қызыл Армияда әскери тұтқындар болған жоқ, тек сатқындар мен Отанға опасыздық жасағандар» болды деген кеңестік саясат пен үгіт-насихат ықпал етті. Сол себепті 1991 жылдан бері тәуелсіз мемлекет болғанымызға қарамастан, екінші дүниежүзілік соғыстың қазақ тұтқындары тақырыбы әлі де түбегейлі зерттелмей келеді.

Келесі жылы екінші дүниежүзілік соғыстың аяқталғанына 80 жыл болады. Осы уақыттың ішінде бұрынғы Кеңес Одағының құрамында болып, фашист-дұшпанмен бірге күрескен көптеген республикаларда соғыс тұтқындарына байланысты зерттеулер жүргізіліп, өз Отанына қарсы қылмыстық әрекет жасамаған отандастарды ақтау туралы нақты шешімдер қабылданды. Ресей Федерациясының Президенті Б.Н.Ельцинның 24.01.1995 жылғы Қаулысына сәйкес, ресейлік соғыс тұтқындары, фашистік лагерлерде, еңбек армиясында және айдауда болған бейбіт тұрғындар толықтай ақталды. Ал Қазақстанда бұл мәселе бүгінге дейін шешімін таппады (О реабилитации отдельных категорий военнопленных, 2021).

Мемлекеттер арасындағы соғыстар тарихында еріксіз тұтқынға түскен әскерилердің құқықтық мәртебесі заңды түрде қорғалатын болған, олар азаптау мен аштықтан жапа шекпеген, отбасыменен хат алмасып, арнайы қорлардан қаржылай және заттай көмек алып тұрған (ЦГА РК, 1282: 205-206). Ресей империясының боданы болған қазақ жерінде әскери тұтқындарды ұстайтын жерлер бірінші дүниежүзілік соғыс кезінде пайда болды. Олар негізінен темір жолдарға жақын орналасқан: Орынбор, Орал, Петропавл, Семей, Өскемен, Павлодар және Қостанай қалаларында-Транссібір магистралі бойымен, сондай-ақ, Ақтөбе, Орал және Шымкент қалаларында және бірнеше елді мекендерде орналасқан болатын (ЦГА РК, 2787: 51-52об., Стратиевский, 2014: 79-90.). Әскери тұтқындарға адамгершілікпен қарау принциптерін жариялаған, 1907 жылы қабылданған Гаага Конвенциясына сәйкес, 1914 жылы қазанда, Ресей патшасы Николай II «Әскери тұтқындар туралы ережені» бекітті, онда әскери тұтқындарға «Өз Отанының заңды қорғаушысы ретінде адамгершілікпен қарау керек» делінген болатын (О реабилитации отдельных категорий военнопленных, 2021: 35), осыған сәйкес, 1914-1915 жылдар аралығында «әскери тұтқындар туралы», «әскери тұтқындарды босату туралы», «әскери тұтқындарды әр түрлі жұмыстарға пайдалану туралы» ережелер бекітілген болатын. Ережелерге сәйкес қалаларда тұтқында болған Антанта әскерлері әртүрлі жұмыстарға орналастырылып, халықаралық ұйымдардан қаржылай көмек алып, табыс тауып, пәтерлер жалдап, қиналмай уақыт өткізгендері архив құжаттарынан белгілі. Өз кезегінде орыс армиясының тұтқынға түскен әскерлеріне де шетелдерде осындай жағдай жасалған болатын. Көптеген мемлекеттерде «Тұтқында көрсеткен ерлігі үшін» деген арнайы әскери марапаттар тағайындалған.

Дегенмен, екінші дүниежүзілік соғыстың кеңестік тұтқындары үшін халықаралық құқықтың ешбір тармағы орындалмады. Өйткені И.В.Сталин басқарған кеңес билігі әртүрлі сылтаулармен Гаага және Женева Конвенцияларына қол қоюдан бас тартып, славян және басқа халықтарға дұшпандық көзқараста болған гитлерлік биліктің кеңестік тұтқындарын аяусыз азаптап, қыруға жол берді. Шетелдік ғалымдардың дерегіне сүйенетін болсақ, 1941 жылы 22-ші маусымда басталған Ұлы Отан соғысында барлығы 5.7 миллион қызыләскер жау қолына тұтқынға түссе, олардың 3.1 миллионы алғашқы 6 айдың үлесіне тиісті болған (ЦГА РК, 1282: 205-206). Фашистік Германияның тұтқиылдан жасалған жойқын шабуылынан қызыл армияның негізгі қарулы күштері қоршауда қалып, жау жағына берілуге мәжбүр болған. Барлық майдандарда Қызыл Армия бөлімдері жеңіліп, Киев, Минск және басқа да ірі қалалардан айырылып, жау күші КСРО-ның астанасы Москваға тақап қалған шағында, Бас қолбасшы, Мемлекеттік қорғаныс Комитетінің Төрағасы И.В. Сталин 1941 жылы 16 тамызда №270-ші «әскери

қызметшілердің қолға түскені және қаруды жауға қалдырғаны үшін жауапкершілік туралы» бұйрыққа қол қояды. Оған сәйкес қолға түскен барлық кеңес әскерлері, сондай-ақ, қолға түспейтін жағдайларда ұсталғандар, Отанға опасыздық жасады деп саналды. Бір жағынан қызыл әскерлер арасында кеңінен етек жайған, жау жағына жаппай өту үрдісін тоқтату мақсатында қабылданған, миллиондаған тұтқындардың өмірін өксіткен осы бұйрықтың зардабын ұмыту мүмкін емес. Соның салдарынан талай тірі қалған КСРО азаматтары соғыстан соң жан сауғалап шетел асып кетсе, біразы елге оралып, сталиндік режимнің қуғын-сүргініне ұшырап, НКВД лагерлерінде азапты жылдар өткізіп, өздерінің және отбасы мүшелерінің азаматтық құқықтары шектеліп, толыққанды қоғам мүшесі болудан аластатылды (Касымов, 2021; Қозыбаев, Алдажұманов, 1993; Көкебаева, 2009, Сапармурат Ниязов, 2001).

Кеңестік режимнен саяси қуғын көрген әлеуметтік топтар мен есімдерді зерттеу барысындағы ең күрделі мәселелердің бірі екінші дүниежүзілік соғыстың қазақ тұтқындарын анықтау болды. Себебі, тікелей дереккөз болып табылатын әскери архивтердің түгелі дерлік шетелде (Германия, Россия, АҚШ және т.б.) және соғыстың алғашқы айларында соғысушы тараптардың қызыл әскерлердің тұтқындалуы мен өліміне қатысты статистикалық есеп жүргізуге шамасы келмеген. Фашистер де сонша адамның тұтқынға түсетінін білмеген, сол себепті дайындалмаған. Сондықтан, күні бүгінге дейін шетелдік ғалымдар мен әскери тарихшылар арасында соғыс статистикасына байланысты талас-тартыс толастар емес (Көкебаева, 2009; Дробязко, 2004; Подпратов, 2010; Антипин, 2018). Автордың 2016 жылы Фрайбургтегі Германияның Федералды әскери мұрағатының құжаттарын зерттеу арқылы Вермахттың әскери бөлімдерінің құрамында болған қазақтардың нақты санын анықтау әрекеті сәтсіз аяқталды. Мұрағат директоры доктор Томас Мензельдің айтуынша (Dr. Томас Menzel), архив қорлары, дивизиялар мен батальондардың, оның ішінде генерал фон Нидермайер басшылығында болған 162 дивизияның («Түркістан легионы» осы дивизияның құрамында болған) жеке құрам саны туралы тікелей мәліметтер, соғыс аяқталғаннан кейін Қызыл Армия мен АҚШ армиясының өкілдері тарапынан екі рет жиналып алынып, тиісінше, әскери трофей ретінде, КСРО мен АҚШ-қа шығарылған. Өз кезегінде, Ресей Федерациясы Қорғаныс министрлігінің Подольск қаласында орналасқан орталық архивінен табылған соғыс тұтқындарының жеке карталары осы уақытқа дейін өңделмегендіктен пайдалануға берілмеді. Бұл жұмыстың мақсаты қызыл армия қатарында екінші дүниежүзілік соғысқа қатысып, тұтқынға түскен, 1941-1945 жылдары фашистер армиясының жауынгерлік (Түркістан легионын қоса алғанда) және қосалқы бөлімшелерінде қызмет еткен (Подпратов, 2010: 21-25) қазақ қандастарымыз жайлы статистикалық деректерді. Екінші дүниежүзілік соғыстың бастапқы кезеңінде кеңес үкіметі де, фашистік Германия да адам шығыны жайында сенімді статистика жүргізбеуіне байланысты қазір соғыс құрбандары, соның ішінде әскери тұтқындар туралы дәл деректі табу мүмкін емес. Мақалада түрлі ресми дереккөздерді пайдалана отырып, қазақ тұтқындардың сандық көрсеткішін есептеудің бірқатар математикалық жолдары ұсынылады. Олар түпкілікті нәтиженің дәлме-дәлдігіне кепілдік бере алмайды, себебі шығынның нақты санын дөп басып айту мүмкін емес, алайда әртүрлі бастапқы құжатталған деректерді пайдалана отырып, қазақ тұтқындардың санын шамалап топшылауға мүмкіндік береді. Математикалық есептеулер тұтқындарға байланысты ҚА әскерлерінің орташа статистикалық деректері қызыләскер қазақтар тобына да қатысты деген болжаммен орындалды.

Екінші дүниежүзілік соғыс қарсаңындағы қазақтардың саны туралы. 1939 жылғы Бүкілодақтық халық санағының деректері бойынша Екінші дүниежүзілік соғыс алдындағы Қазақ КСР-ының халық саны 6 миллионнан сәл асқан, оның ішінде қазақтар жартысынан аз болған. КСРО халқының ұлттық құрамының көрсеткіші төменде (1 кесте):

Ұлты	1926 жыл	1939 жыл	1959 жыл	1970 жыл	1979 жыл	1989 жыл
орыстар	77 791 124	99 591 520	114113579	129015140	137397089	145155489

украиндер	31 194 976	28 111 007	37 252 930	40 753 246	42 347 387	44 186 006
белорустар	4 738 923	5 275 393	7 913 488	9 051 755	9 462 715	10 036 251
қазақтар	3 968 289	3 100 949	3 621 610	5 298 818	6 556 442	8 135 818
өзбектер	3 904 622	4 845 140	6 015 416	9 195 093	12 455 978	16 697 825
тәжіктер	978 680	1 229 170	1 396 939	2 135 883	2 897 697	4 215 372
түркімендер	763 940	812 404	1 001 585	1 525 284	2 027 913	2 728 965
қырғыздар	762 736	884 615	968 659	1 452 222	1 906 271	2 528 946

1-кесте. КСРО халқының ұлттық құрамы (1926, 1939 жылдардағы санақтарға сәйкес – алдын-ала мәліметтер, 1959, 1970, 1979, 1989)

Кеңес Одағының аумағында (тек Қазақ КСР-ы ғана емес) тұратын қазақтардың саны 3 100 949 (үш миллион жүз мың тоғыз жүз қырық тоғыз) адамды құрайды. Олардың ішінде, 2 кестеде көрсетілгендей, 1939 жылы 2 327 000 (екі миллион үш жүз жиырма жеті мың) қазақ Қазақстан аумағында, ал 773 949 (жеті жүз жетпіс үш мың тоғыз жүз қырық тоғыз) қазақ басқа одақтас республикалардың аумағында тұрды (Штрайт, 2009; Перепись населения СССР, 1939; Всесоюзная перепись населения 1939 года: 75-76; Перепись 1939 года: 18).

Этникалық топтар	Ресми деректер			Есептік деректер		
	Барлық тұрғын	Қала тұрғындары	Ауыл тұрғындары	Барлық тұрғын	Қала тұрғындары	Ауыл тұрғындары
қазақтар	2.327,6	374,6	1.953,0	2.198,8	353,6	1.845,2
орыстар	2.458,7	987,2	1.471,5	2.089,4	932,0	1.157,4
украиндер	658,3	136,8	521,5	571,4	129,2	442,2
өзбектер	120,7	37,1	83,6	107,2	35,0	72,2
татарлар	108,1	60,1	48,0	95,1	56,7	38,4
немістер	92,6	13,8	78,8	82,3	13,0	69,3
поляктар	54,8	5,2	49,6	47,1	4,9	42,2
еврейлер	19,2	10,1	9,1	12,6	9,5	3,1
Басқалар	311,1	85,1	226,0	242,4	80,4	162,0
Барлығы	6.151,1	1.710,0	4.441,1	5.446,3	1.614,3	3.832,0

2-кесте. 1939 жылғы санақтың есептік және ресми деректері бойынша Қазақстан халқының этникалық құрамы. Дереккөз: 1939 жылғы Бүкілодақтық халық санағының деректері. Негізгі қорытынды, 75–76 бб.

1939 жылғы Бүкілодақтық халық санағы ресми түрде бір жағынан республиканың титулды ұлтының, екінші жағынан басқа ұлт өкілдерінің саны мен үлес салмағындағы ара-қатынасты көрсетті. Қазақстанның Ресейге қосылу уақытынан басталған әсіресе Кеңес өкіметінің алғашқы екі онжылдығында ұлғайған, сондай-ақ табиғи өсімнің төмендігі салдарынан орыс, украин, белорус тағы басқа ұлт өкілдерінің көп көшіп келуіне байланысты қазақтардың үлес салмағының ұдайы төмендеуі жергілікті халықты өз мемлекетіндегі азшылыққа айналдырды – Қазақ КСР (Тольц, 2006: 327-334; Романько, 2017: 105-114; Аккулы С.).

Салдарынан қазақтардың үлес салмағы 20,7%-ға қысқарып, 1926 жылғы 58,5% дан 1939 жылы 37,8% ға түссе, орыстардың үлес салмағы, керісінше 19,3%-ға өсіп, 20,6% дан 39,9% ға жетті, яғни олар Қазақстандағы ең көп этникалық топқа айналды. 1939 жылы

украиндер республика халқының 10,7% -ын құрап, қазақтардан кейінгі үшінші топқа айналды. Осылайша 1939 жылы орыстар мен украиндер Қазақстан халқының жартысынан көбін (50,6%) құрады (Dogutunup, 2017: 586). Қазақтардан басқа елдегі басқа түркітілдес тұрғындардың болжамды саны $1\,378\,000 \cdot 0.081 = 111\,618$.

Осы санақтың бұрын жабық болған бастапқы материалдары негізінде жасалған реконструкциясы, керісінше қазақтардың 40,4%, ал орыстардың 38,4% болғанын көрсетеді: сондықтан алдағы есептеулерде біз қазақтардың саны 40.4% (екі миллион бір жүз тоқсан сегіз мың сегіз жүз) болғандығы туралы нақтыланған есептік деректерді қолданатын боламыз.

Этникалық топтар	Бүкіл тұрғын		Ауыл тұрғындары	
	Ресми деректер	Есептік деректер	Ресми деректер	Есептік деректер
қазақтар	37,8	40,4	44,0	48,2
орыстар	40,0	38,4	33,1	30,2
украиндер	10,7	10,5	11,7	11,5
өзбектер	2,0	2,0	1,9	1,9
татарлар	1,7	1,7	1,1	1,0
немістер	1,5	1,5	1,8	1,8
поляктар	0,9	0,9	1,1	1,1
еврейлер	0,3	0,2	0,2	0,1
Басқа	5,1	4,4	5,1	4,2
Барлығы	100,0	100,0	100,0	100,0

3-кесте. 1939 жылғы санақ деректері бойынша Қазақстанның есептік және ресми этникалық құрылымын пайызбен салыстыру (Тольц, 2006: 327-334.).

Қазақтардың Екінші дүниежүзілік соғысқа қатысуы туралы деректер. Ресми деректер бойынша 1941-1945 жылдары Қазақ КСР-нан ҚА (Қызыл армия) қатарына 1 196 164 (бір миллион бір жүз тоқсан алты мың жүз алпыс төрт) адам шақырылды. Бұл көрсеткішке 1941 жылдың 21 маусымына дейін әскерге шақырылған жерлестеріміз кірмейді, олардың саны 1938 жылғы шақырудан бастап санағанда 178 000-ға жуық болды. Демек шайқасқа 1 378 000 қазақстандық қатысты, олар соғысқа дейінгі республика халқының ресми санының 22,4%-ын (6 151 102 адам) құрады. Республика халқының реконструкцияланған санына шағатын болсақ, бұл көрсеткіш 25,3% ды құрайды.

Қолда бар деректер бойынша (4-кесте), Қазақстан Екінші дүниежүзілік соғыстың майдандарында 602 928 адамынан айырылған (оның ішінде 125 500-і этникалық қазақтар), бұл көрсеткіште республикадан тыс жерден әскерге шақырылған қазақтар, еңбек майданынан оралмағандар және алған жараларының салдарынан қайтыс болған қызыл әскерлер есепке алынбаған.

Бұл деректер, қаза тапқандар саны бойынша, Қазақстан соғыстың қанды толқыны екі рет – бірінші кезекте батыстан шығысқа, содан кейін кері бағытта жүріп өткен Кеңес Одағы республикаларының ішінде екінші орында тұрғанын көрсетеді. Бір ғана Қазақстанның адам шығыны екі одақтас армияның, яғни АҚШ пен Ұлыбританияның әскери шығынына тең болғанын көрсетеді.

Кеңес Одағы бойынша мобилизацияның орташа деңгейін (22%) қолдана отырып, басқа одақтас республикалардың аумағында тұратын 773 949 (жеті жүз жетпіс үш мың тоғыз жүз қырық тоғыз) қазақтың ішінен ҚА-ға шақырылған қазақтардың санын анықтаймыз: $773\,949 \cdot 0.22 = 170\,268$ адам, яғни жүз жетпіс мың екі жүз алпыс сегіз адам.

Біздің мақсатымыз КСРО азаматтары болған, ұлты қазақ барлық әскери тұтқындардың санын анықтау болғандықтан, ҚА қатарына шақырылған қазақтардың

санын келесідей анықтаймыз: $556\,712 + 170\,268 = 726\,980$, демек 726 980 (жеті жүз жиырма алты мың тоғыз жүз сексен) қазақ екінші дүниежүзілік соғысқа қатысты.

Келесі 4 кестенің деректеріне сәйкес қазақ ұлтынан қаза тапқан жауынгерлерінің саны 125 500 (бір жүз жиырма бес мың бес жүз) адамды құрады. Бұл көрсеткіш барлық қазақ жауынгерлерінің 17.26%-ы. Осылайша ресми деректерге сүйене отырып бүгінде біз ЕДС-ға (екінші дүниежүзілік соғыс) қатысқан, құрбан болған қазақтардың санын белгілі бір дәлдікпен анықтай алдық.

Қайтыс болған әскерилердің ұлты	Шығындар саны (мың адам)	орны толмас шығындардың жалпы санынан % (8 668 400 адам)
Орыстар	5756,0	66,402
Украиндер	1377,4	15,890
Белорустар	252,9	2,917
Қазақтар	125,5	1,448
Өзбектер	117,9	1,360
Қырғыздар	26,6	0,307
Тәжіктер	22,9	0,264
Түркімендер	21,3	0,246
Өзге ұлтар	...	...
Барлығы	8668,4 [50]	100,0

4-кесте. КСРО Қарулы Күштерінің шығыны (Россия и СССР, 2001).

Қазақ тұтқындарының санын анықтау туралы. Тұтқынға түскен отандастарымыздың арасында немістер жүргізген қарқынды үгіт-насихаттың әсерінен Вермахт пен басқа да әскери бөлімшелердің, соның ішінде Түркістан батальонының және Германияның Еңбек Армиясы қатарына қанша қазақ алынғанын нақты айту қиын, себебі сенімді дереккөз жоқ. Отандық, ресейлік және шетелдік әскери мамандар мен зерттеушілердің кеңестік әскери тұтқындар саны туралы, сондай-ақ Германия жағында қызмет еткен «Түркістан ұлттық конгресі» басшылары мен «Түркістан батальонында» қызмет еткен тұтқындардың батыс елдері баспасөзінде жарық көрген естеліктеріндегі деректі қолдана отырып, келесі зерттеулерді жүргіздік.

1-нұсқа. Төмендегі есептеулер келесі деректерге негізделіп жасалды:

1939 жылғы Бүкілодақтық санақ бойынша Қазақ КСР-ы халқының жалпы саны 6 151 100, Екінші дүниежүзілік соғыс жылдары Қазақ КСР-нан әскер қатарына шақырылған қазақстандықтардың саны 1 196 164, 1941 жылдың 21 маусымына дейін әскерге шақырылғандардың саны 178 000, барлығы 1 378 000 қазақстандық соғысқа қатысты, олар республиканың соғысқа дейінгі халқының ресми санының 22,4% - құрады (6 151 102 адам);

ҚА бойынша әскерлердің орташа тұтқындалу көрсеткіші (коэффициент пленения) – 18.51%, тұтқында орташа өлім көрсеткіші (коэффициент смертности) – 57.8% ретінде қабылданып жүргізілді (Земсков, 2011; Россия и СССР в войнах XX века, 2001; Штрайт, 2009). Жоғарыда есептелгендей РККА-ға шақырылған қазақтардың жалпы есептік саны КСРО бойынша 726 980 болды.

1.1 Ресейлік және батыс авторлардың зерттеуінен жалпы қызыләскер санының 18.51% ы фашистердің қолына түскені белгілі. Сондықтан біз $1\,378\,000 \cdot 0.18513 = 255\,182$ (екі жүз елу бес мың жүз сексен екі) қазақстандық фашистік тұтқынға түсті деп болжай аламыз. Демек, Қазақ КСР-нен шақырылып фашистік тұтқынға алынған қазақтардың саны: $255\,182 \cdot 0.404 = 101\,188$ (жүз бір мың жүз сексен сегіз) болса, тиісінше Қазақ КСР тұрғындары емес тұтқынға алынған қазақтардың саны $170\,268 \cdot 0.18513 = 31\,531$ (отыз бір мың бес жүз отыз бір) адам, ал КСРО бойынша тұтқынға түскен жалпы қазақтардың саны $101\,188 + 31\,531 = 132\,719$ (жүз отыз екі мың жеті жүз он тоғыз).

1.2 Шетелдік сарапшылардың бағалауы бойынша неміс тұтқынында болған барлық қызыләскерлердің шамамен 57.8% (кейбір дереккөздер бойынша 63%) тұтқында қаза тапты (Земсков, 2011: 22-32; Штрайт, 2009). Олай болса, қазақстандық әскери тұтқындардың $255\,185 \cdot 0.578 = 147\,496$ (жүз қырық жеті мың төрт жүз тоқсан алтысы) фашистік тұтқында қаза тапты, оның ішінде $147\,496 \cdot 0.404 = 59\,588$ (елу тоғыз мың бес жүз сексен сегізі) қазақ деп тұжырым жасауға болады.

1.3 Тиісінше, КСРО-ның басқа республикаларынан тұтқынға түсіп, қаза болған қазақтардың саны $31\,531 \cdot 0.578 = 17\,123$ (он жеті мың жүз жиырма үш) адам болса, тұтқында қаза тапқан қазақтардың жалпы саны $132\,719 \cdot 0.578 = 76\,711$ (жетпіс алты мың жеті жүз он бірді).

1.4 Тірі қалған қазақ тұтқындардың саны, Қазақ КСР-нен шақырылған жауынгерлер қатарынан: $101\,188 - 59\,588 = 41\,600$ (қырық бір мың алты жүз), КСРО-ның басқа республикаларынан шақырылған барлық қазақ жауынгерлерінің ішінен: $31\,531 - 17\,123 = 14\,408$, барлығы $41\,600 + 14\,408 = 56\,008$ елу алты мың сегіз (кесте 5).

1.5 Соғыс аяқталғаннан кейін 23 143 (жиырма үш мың жүз қырық үш) қазақ тұтқыны елге қайтарылды. КСРО-ның барлық республикаларынан шақырылған 56 008 қазақ тұтқынның 32 865-нің тағдыры беймәлім күйде қалды. Олардың бір бөлігі американдық және ағылшын билігінің көмегімен басқа елдерде өмір сүруге жіберілсе, біразы Германияда қалғаны туралы мәліметтер бар, ал басқаларының бір бөлігі, Батыс одақтастардың қолынан қабылдап алынғаннан кейін, тергеусіз, сотсыз атылған, кейбіреулері Одаққа әкеле жатқанда өзіне қол жұмсаған.

2-нұсқа. Қазақ соғыс тұтқындарының санын есептеудің бұл нұсқасында біз генерал-полковник Г.Ф. Кривошеевтің жалпы редакциясымен 1939 жылы жарияланған, КСРО халықтарының этникалық құрамы туралы статистикалық мәліметтер мен 1-нұсқада қолданылған көрсеткіштерді негізге ала отырып, жүргіземіз. Есептеудің 1-нұсқадан айырмашылығы бұл жолы қазақ тұтқындарының санын КСРО-да өмір сүрген барлық қазақтардың санынан тікелей шығарамыз.

2.1 ҰОС-на қатысқан қазақтардың жалпы санын былайша есептейміз: $3\,100\,949 \cdot 0.224 = 694\,612$ адам.

2.2 ҰОС-да тұтқынға алынған қазақтардың саны: $694\,612 \cdot 0.1851 = 128\,593$ адам.

2.3 ҰОС аяқталғанға дейін қаза тапқан қазақ тұтқындарының саны $128\,593 \cdot 0.578 = 74\,326$ адам.

2.4 Тиісінше, тұтқыннан тірі шыққан және дұшпан тарапында қызмет еткен қазақтардың саны $128\,593 - 74\,326 = 54\,267$, яғни елу төрт мың екі жүз алпыс жеті.

2.5 Соғыс аяқталғаннан кейін Қазақстанға 23 143 (жиырма үш мың жүз қырық үш) қазақ тұтқыны қайтарылып, қалған $54\,267 - 23\,143 = 31\,124$ (отыз бір мың жүз жиырма төрт адамның тағдыры беймәлім күйде қалды.

Жоғарыда есептелгендей, 1-нұсқа бойынша шамамен 32 86 544 (отыз екі мың сегізжүз алпыс бес), ал 2-нұсқа бойынша 31 124 (отыз бір мың жүз жиырма төрт) тұтқын елге оралмады. Екі нұсқа аралығындағы $32\,865 - 31\,124 = 7020$ кісілік айырмашылық қолданылған статистикалық деректердің дәлдік дәрежесінің ауытқуларымен түсіндіріледі. Сонымен қатар, келесі есептеулерде көрсетілгендей, қызыләскер тұтқындардың ҚА бойынша жалпы орташа өлім көрсеткіші, олардың ұлтына, тегіне қарай өзгеріп отырды деуге негіз бар.

3-нұсқа. Бұл нұсқада қазақ тұтқындарының санын бағалау үшін біз 1941-1945 жылдары КСРО-ның бес азиялық республикаларынан ҚА-ға шақырылған 6 этносты (қазақтар, өзбектер, соның ішінде қарақалпақтар, қырғыздар, тәжіктер, түрікмендер) қамтитын, түркістандық жауынгерлерге қатысты жалпы деректерді және ондағы әр этностың есептік үлесі туралы мәліметтерді пайдаланамыз (Романько, 2017: 105-114). Бұл мәліметтер Вермахтың әскери бөлімдерінде және Түркістан ұлттық конгресінде қызмет еткен, Түркістан легионының бұрынғы мүшелерінің куәгерлерлік деректерінен алынған. Орта Азия мен Қазақстан республикаларынан мобилизацияланған түркістандық

тұтқындар туралы, оларды ұлттарға бөлмей жарияланған жалпы мәліметтерді қолдана отырып, біз алдымен олардың ішіндегі әр этникалық топтың өкілдерінің үлесін математикалық жолмен есептеп, содан кейін, сәйкесінше санын анықтаймыз.

ТМД Атқарушы комитетінің Интернет-порталында жарияланған «Ұлы Отан соғысы майдандарында Орта Азиядан келген жауынгерлер қалай соғысқан» мақаласындағы ресми мәліметтерге сәйкес (Как воевали бойцы из Средней Азии, 2020), ҰОС басталғанға дейін 5 республиканың барлық тұрғындарының саны 16 852 000 адамды құрады, оның ішінде ҚА-ға шақырылғандар саны – 3 654 000; қайтыс болған жауынгерлер – 1 224 000, әр республика бойынша бұл көрсеткіштер келесідегідей: Қазақстан – 6 100 000, 1 200 000, 589 000; Өзбекстан – 6 500 000, 1 500 000, 420 000; Қырғызстан – 1 500 000, 365 000, 115 000; Тәжікстан – 1 500 000, 289 000, 100 000; Түрікменстан – 1 252 000, 300 000, 86 000.

ҰОС басталарда КСРО-ның, Қазақстаннан басқа, азиялық республикаларында, жергілікті халық абсолютті көпшілікті құрады. Оның ішінде: Өзбекстанда – 65.1% (қарақалпақтармен бірге – 68.00% және барлық түркітілдес халық – 79.3%); Қырғызстанда – 51.7% (түркітілдес халықпен бірге – 66.5%); Тәжікстанда – 59.56% (түркітілдес халықпен бірге халық саны-90%); Түрікменстан-59.2% (түркітілдес халықпен бірге-80%). Тек Қазақстанда жергілікті халықтың үлесі 40.4% құрады.

	1926 жылғы халық санағы	1939 жылғы халық санағы	Орташа жылдық өсім, 1926- 1939 жж. (%)	1959 жылғы халық санағы	Орташа жылдық өсім, 1939- 1959 жж.	1962 жылғы бағалау	Орташ а жылды қ өсім, 1959- 1912 (%)
Қазақ КСР қазақтар	6074000 3713000	6094000 2640000	- 2,2	9310000 2755000	2,7 0,2	10934000 -	5,8 -
Қырғыз КСР қырғыздар	1002000 661000	1458000 760000	3,5 1,2	2066000 837000	2,1 0,5	2318000 -	4,1 -
Тәжік КСР тәжіктер	1032000 619000	1484000 890000	3,4 3,4	1980000 1051000	1,7 0,9	2188000 -	3,5 -
Түрікмен КСР түркіменде р	998000 720000	1252000 740000	2,0 0,2	1516000 924000	1,1 1,3	1683000 -	3,8 -
Өзбек КСР өзбектер	4565000 3299000	6336000 4080000	2,9 1,8	8106000 5026000	1,4 1,2	8 986000 -	3,6 -
Орталық Азия (Кеңес Одағы)	13671000 (147000000)	16624000 (19067800 0)	2,2 (1,2)	22978000 (20882700 0)	1,9 (0,5)	26109000 (21974500 0)	4,6 (1,8)

6-кесте. Орта Азия мен Қазақстан Республикаларының халқы 1939 жылғы 17 қыркүйектегі Бүкілодақтық санақ бойынша

3.1 КСРО халықтарының 1939 жылғы этникалық тегі туралы статистикалық деректерге сәйкес қазақтардың саны 3 100 949 болған, ҰОС кезінде қазақстандықтарды ҚА-ға жұмылдыру пайызы 22.4% құраған, сондықтан ҚА қатарына шақырылған қазақтардың санын былайша есептейміз: $3\,100\,949 \cdot 0.224 = 694\,612$ (алты жүз тоқсан төрт мың алты жүз он екі).

3.2 КСРО бойынша жұмылдырудың орташа деңгейін (22%) назарға ала отырып, Қа қатарына шақырылған Орталық Азияның басқа этникалық өкілдерінің санын төмендегідей анықтаймыз. Ол этностар бойынша: өзбектер (қарақалпақтармен бірге) – $1\,500\,000 * 0.68 = 1\,020\,000$, қырғыздар – $365\,000 * 0.517 = 188\,705$, тәжіктер – $289\,000 * 0.5956 = 172\,128$, түрікмендер – $300\,000 * 0.592 = 177\,560$. Барлығы $694\,612 + 1\,020\,000 + 188\,705 + 172\,128 + 177\,560 = 2\,253\,005$ (екі миллион екі жүз елу үш мың бес) этникалық түркістандықтар Қа қатарына шақырылды.

3.3 Қа қатарына шақырылған түркістандықтардың құрамында қазақтардың үлесі 30.83%, өзбектер – 45.27%, қырғыздар – 8.37%, тәжіктер – 7.63%, түрікмендер – 7.88% құрайды.

3.4 Қа бойынша тұтқындалудың орташа көрсеткішіне сүйене отырып (18.51%), біз жау тұтқынында болған түркістандықтардың санын анықтаймыз: $2\,253\,005 * 0.185183 = 417\,218$, яғни төрт жүз он жеті мың екі жүз он сегіз.

Бұл көрсеткіш, «Түркістан ұлттық бірлестігі» комитетінің (ТҰБК) көрнекті қайраткерлерінің бірі, Түркістан легионының бұрынғы бөлімше командирі Эргаш Шерматтың 1952 жылы 8 ақпанда Түркия Республикасының Ұлы Ұлттық Жиналысының депутаты Абдулвахаб Октайға жіберген хатында келтірілген санға жақын екенін атап өткен жөн. Сонымен қатар, бұрынғы Кеңес офицері, ұлты өзбек, Украинаның батысында қоршауда қалып, вермахт қатарына өз еркімен офицер ретінде кіріп, Түркістан легионы нұсқаушысы қызметін атқарған Рузи Назардың естелігінде «соғыс кезінде немістерге өткен, немесе олар тұтқынға алған біздің отандастарымыздың (түркістандықтардың) жалпы саны шамамен 400 000 адамды құрады» деп көрсеткен (Хайит, 1992: 154-155). Бұл деректер Қа бойынша анықталған тұтқындаудың орташа деңгейінің (0.1851) шындыққа жақын екендігін көрсетеді.

3.5 Тұтқынға түскен Қа жауынгерлерінің шамамен 57.8% неміс тұтқынында қаза тапты. Демек, түркістандық әскери тұтқындарға қатысты бұл коэффициент бойынша $401\,303 * 0.578 = 231\,950$, яғни екі жүз отыз бір мың тоғыз жүз елу, адам қаза болу керек еді. Алайда, Эргаш Шермет, Рузи Назар мен Баймырза Хайттың деректері бойынша түркістандық 400 000 дай тұтқынның 100 000-ға жуығы тұтқында аштыққа ұшырағандықтан, жарақаттардан, әртүрлі аурулардан қайтыс болған (Хайит, 1992: 154-155; Dogumun, 2017; Асылбеков, Асылбекова, 2014; Всесоюзная перепись населения 1926 и 1939 годов; Сапармурат Ниязов, 2001).

Адам саны арасындағы бұл айырмашылық бүкіл Қа тұтқындары арасындағы өлім-жітімнің орташа деңгейінің (57.8%) түркістандық тұтқындардың арасындағы көрсеткішіне (23.96%) сәйкес еместігінен туындайды. Біздің пайымдауымызша, 131 950 (жүз отыз бір мың тоғыз жүз елуді), немесе 33.84%-ті құрайтын мұндай алшақтық неміс билігінің концлагерлер тұтқындарының арасынан, ұлттық легиондарды жедел қалыптастыру мақсатында, 300 000-ға жуық түркістандықты өз тарапына қызметке тартуына байланысты болса керек (Хайит, 1992: 154-155; Всесоюзная перепись населения 1926 и 1939 годов; Сапармурат Ниязов, 2001), дәлірек айтсақ, жоғарыдағы есептеулер бойынша 317 276 (кесте 6) тұтқын немістер тарапына өтіп, олардың ішінде 108 572 адамға «мылтық асындырылып, қалған 208 704 адам әртүрлі майдандарда және тылда «шығыс жұмысшылары» (хиви) ретінде пайдаланылған.

Түркістандық тұтқындардың қиын тағдыры. Түркістан легионының тарихына қатысты, Эргаш Шермат: «Батыс майдан ашылғанға дейін біздің сарбаздар Шығыс майданында Кеңестерге қарсы күресті. Бірақ, Батыс майдан ашылғаннан кейін, ТҰБК әртүрлі сылтаулар айтып, 70 000 – 75 000 сарбаздарды батысқа ауыстырылуына қол жеткізді. Біз мұны сарбаздарымыз тұтқынға алынса, Кеңестердің қолына түспеуі үшін жасадық. Бұл сарбаздардың көпшілігі Франция мен Италияға орналастырылды. Соғыстан кейін біздің адамдарды Ресей тарапына беру жұмыстары басталды. Біз мұның алдын ала алмадық және 70 000-нан астам сарбазымыз Ресейге күштеп берілді. Соғыстан кейін біз Германияның кейбір бұрыштарында жасырынып үлгерген отандастарымызды қайта

топтастыруға кірістік. Біз, сайып келгенде, олардың мыңға жуығы Еуропада орналасқанын анықтай алдық», – деп жазды (Хайит, 1992: 154-155).

Генерал-полковник Г.Ф. Кривошеевтің басшылығымен авторлар ұжымы дайындаған статистикалық жинақта (Россия и СССР, 2001), одақтастар армиясы тарапынан, Вермахттың әскери бөлімшелерінде қызмет еткен түркістандықтардың Кеңес жағына күштеп берілгені туралы келесі мәліметтер бар. Соғыстың соңында және ол аяқталғаннан кейін КСРО-ға 1 836 562 адам оралды, оның 1 миллионға жуығы қызмет өткеру үшін ҚА бөлімдеріне жіберілді, 600 000-ы жұмысшы батальондарының құрамында өнеркәсіпте жұмыс істеу үшін және 339 000-ы (оның ішінде 233 400 бұрынғы әскери қызметшілер) тұтқында болған адамдар ретінде НКВД лагерлеріне жіберілді. Оралғандың ішінде қазақтар – 23 143, өзбектер – 28 228, қырғыздар – 4 014, түрікмендер – 3 511, тәжіктер – 3 948, осылайша, неміс әскери формасын киген 62844 (алпыс екі мың сегіз жүз қырық төрт) түркістандықтар Кеңестер Одағына оралды және көпшілігі әскери трибунал шешімімен сотталды (Қозыбаев, 1993). 1942-1945 жылдары Түркістан легионында 266 994 легионер қызмет еткенін атап өткен Эргаш Шерматтың деректері Баймырза Хайтқа жақын. «Соғыс жылдарында «Түркістан легионында» қызмет еткен сарбаздар мен офицерлердің саны 181 402 адамды құрады; ал әскери киімсіз және жұмысшы батальондарда қызмет еткендердің саны тағы 85 592 адамды құрады». Бұл ретте легиондағы полктерді, батальондарды, роталарды түркістандықтардың өздері басқарды, бірақ жоғары қолбасшылық немістердің қолында қалды. Айта кетейік, Эргаш Шермат, Рузи Назаре және Баймырза Хайттың түркістандықтардың жалпы саны 300 000-ға жуығы фашистік тұтқында болғаны және 100 000-ға жуығы тұтқында қаза тапқаны туралы деректері бір-біріне сәйкес келеді. Олардың деректері тек вермахт, гестапо және түркістандықтардың басқа әскери бөлімдердің қатарына кірген, сондай-ақ Германияның «еңбек армиясы» мен қосалқы батальондарында қызмет еткендердің санына байланысты өзара айырмашылық бар. Біз есептеулерімізді жалғастырып (3-нұсқа) неміс тарапына қызметке кірген қазақ тұтқындардың санын нақтылайық. Легионер-куәгерлердің жүз мыңға жуық түркістандық тұтқынның «лагерлерден алынып, «мылтық асынғандығы» туралы мәліметтерге сүйене отырып, біз қазақтардың ықтимал санын неміс бөлімшелерінде қызмет еткен түркістандықтардың жалпы санының туындысы ретінде және олардың ҚА қатарына шақырылған түркістандықтардың жалпы санындағы үлесін қолданып анықтаймыз: $100\,000 \cdot 0.3205 = 32\,050$ (отыз екі мың елу) адам. Сол сияқты, «еңбек армиясында» және Вермахттың қосалқы әскери бөлімшелерінде қызмет еткен қазақ тұтқындарының саны анықталады: $200\,000 \cdot 0.3205 = 64\,100$ (алпыс төрт мың жүз) адам. Осы екі көрсеткіштің қосындысы $32\,050 + 64\,100 = 96\,150$ (тоқсан алты мың жүз елу) адам.

Екінші жағынан, 7-кестеде келтірілген есептеу нәтижелері 97 812 – нің (1-нұсқада – 56 008, 2-нұсқада – 54 267), қазақтардың тұтқындардың концлагерлерден босатылып, 63 743-і «хивиде» және 34 069-ы Түркістан легионында қызмет еткенін көрсетеді. Егер 1 және 2-нұсқа бойынша орындалған есептерді негізге алсақ, онда концлагерлерден босатылған қазақтардың үштен бірі Түркістан легионында қызмет етті деген болжаммен, тиісінше 1-нұсқа бойынша 18 669 қазақ, ал 2 нұсқа бойынша 18 089 қазақ легион жауынгерлері болғанын анықтаймыз. Бірақ, бұл екі сан да, соғыстан соң елге қайтарылып, түркістан легионының мүшелері ретінде сотқа тартылған тұтқындар санынан (23 143), кем екендігін көреміз. Сол себептен, соңғы нұсқа 3 бойынша есептелген қазақ легионерлер санының шындыққа жақын екендігін болжай аламыз. Қалған $34\,069 - 23\,143 = 10\,926$ (он мың тоғыз жүз) қазақ легионерлерінің тағдыры туралы қолымызда құжатталған деректер жоқтың қасы.

Дегенмен, олардың бір бөлігі американдық және ағылшын билігінің көмегімен басқа елдерге тұрақты түрде өмір сүруге жіберілгені, санаулыларының Германияда жасырын қалғаны қазіргі уақытта белгілі болып отыр. Шетелде қалған бауырларымыздың көпшілігі елге қайтудан үрейленіп, есімдерін, тағдырын жария қылмай, өмірден озды.

Кесте 7. КСРО-ның азиялық республикалары бойынша әскери тұтқындардың болжамдық саны

№ пп	Этникалық топтар	Қызыл Армия қатарына шақырылды	Түркістан жауынгерле рінің үлесі (%)	Тұтқындар	Тұтқында қайтыс болды		Аман қалды		служили	
					Қызыл Армия бойынша орташа мәліметтер бойынша	Легионерле рдің айтуынша	Қызыл Армия бойынша орташа мәліметтер бойынша	Легионерл ердің айтуынша	«Хивиде»	Түркістан легионында
1	Қазақтар	694 612	30,83	128 642	74 355	30 830	54 287	97 812	63 743	34 069
2	Өзбектер	1 020 000	45,27	188 904	109 186	45 270	79 718	143 634	94 915	48 719
3	Қырғыздар	188 705	8,37	34 948	20 199	8 370	14 749	26 578	17 541	9 037
4	Тәжіктер	172 128	7,63	31 878	18 425	7 630	13 453	24 248	16 003	7 746
5	Түркімендер	178 560	7,88	32 884	19 000	7 880	13 884	25 004	16 502	8 502
6	Жалпы	2 253 005	100%	417 256	241 173	100 000	176 884	317 276	208 704	108 572

Әдебиеттер мен дереккөздер тізімі:

- Dogumunun 100. Yilinda Baymirza Hayit ve gunumuzde Turkistan tarihi arastirmalari, Uluslararası sempozyum, TDBB, Istanbul, 2017, p. 586
- Аккулы С. Потери советской армии во время Великой Отечественной войны по нац. Составу // Радио «Азаттық», казахстанский военный сайт (<https://military-kz.ucoz.org>)
- Аллворт Э. Россия: прорыв на восток. Политические интересы в Средней Азии, Центрполиграф, 2016
- Антипин Н.А. Коллаборационизм в годы Великой Отечественной войны в архивных документах. 2018.
- Асылбеков М.Х., Асылбекова Ж.М. Население Казахстана между Всесоюзными переписями населения 1926 г. и 1939 г., <https://ie.kz>, 2014
- Владимиров В. Русская трагедия; советские люди на стороне Третьего рейха, 1941-1945, «Вопросы национализма» 2013, № 3(23)
- Всесоюзная перепись населения 1926 и 1939 годов в Киргизской АССР, <https://open.kg/about-kyrgyzstan/population>
- Всесоюзная перепись населения 1939 года: Основные итоги. С. 75-76; Перепись 1939 года: Документальные источники ЦГАНХ СССР. Ч. 1. С. 18.
- Ганиев К. Некоторые суждения о национальном составе населения Узбекистана (на основе Всесоюзной переписи населения 1926 и 1939г.г.), Исторические науки, 2017 (<https://cyberleninka.ru/article/>).
- Дробязко С. И. Под знаменами врага. Антисоветские формирования в составе германских вооруженных сил 1941-1945 гг., М, 2004
- Есмаганбетов К.Л. Түркістандық әскери тұтқындар: құжаттар мен материалдар жинағы. Туркестанские военнопленные: Сборник документов и материалов. Алматы, «Арыс» баспасы, 2019. 296 бет.
- Земсков В.Н "Статистический лабиринт" общая численность советских военнопленных и масштабы их смертности. // Российская история, 2011, № 3. С. 22-32.
- Как воевали бойцы из Средней Азии на фронтах Великой Отечественной войны / Исполнительный комитет Содружества независимых государств, 2020, 20 марта. // <https://cis.minsk.by/news/13404>
- Кара А. Истина Туркестанского легиона – между свастикой и красной звездой. Исследование / перевод с казахского языка. Астана, Исследовательский институт «Общественное мнение», 2015
- Касымов С.: «Из 128 тысяч пленных казахов 23 тысячи вернулись домой» // Портал «Qazaqstan tarikhу», 2021, 27 октября // <https://e-history.kz/ru/news/show/33144>
- Көкебаева Г.К. Германия – Россия – СССР: политика, война и плен. Алматы, Қазак университеті, 2009
- Қозыбаев М., Алдажұманов Қ. Күркіреп күндей өтті ғой соғыс // «Егемен Қазақстан» газеті, 8 мамыр 1993.
- О реабилитации отдельных категорий военнопленных, <https://e-history.kz/ru/projects/show/33172>, 02.11.2021
- Перепись населения СССР (1939) // Википедия (wikipedia.org)
- Подпрятков Н.В. Участие представителей нерусских народов Советского союза в боевых действиях Второй мировой войны в противоборствующих армиях: сравнительный анализ // Известия Алтайского государственного университета, 2010. № 4/3 (68/3). С. 190-193.
- Романько О.В Национальные формирования в армиях европейских союзников нацистской Германии (1941-1945) // Журнал российских и восточноевропейских исторических исследований. М., 2017. № 2 (9). С. 105-114.
- Россия и СССР в войнах XX века. Статистическое исследование. М.: «Олма-пресс», 2001. 608 с.

Сапармурат Ниязов: туркмены составляют 91% населения Туркмении, «Демоскоп Weekly» - демографический электронный журнал, № 37-38, 2001

Стратиевский Д. Советские военнопленные Второй мировой и гуманитарное право. Могла ли Москва спасти своих граждан? // Журнал российских и восточноевропейских исследований. 2014. № 1(5). С. 79-90.

Тольц М. Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях. VII Международная научно-практическая конференция (г. Усть-Каменогорск, 8-9 ноября 2005 г.). Сборник научных трудов. Усть-Каменогорск: Медиа-Альянс, 2006. С. 327-334.

Хайит Б. Совет Иттифокида туркликнинг ва исломнинг баъзи масалалари // Шарк юлдузи. 1992. № 3. Б. 154-155

ЦГА РК. Ф. 19. Оп. 1. Д. 2787. Л. 51-52об.

Центральный государственный архив Республики Казахстан (ЦГА РК). Ф. 64 Оп. 1 Д. 1282. Л. 205-206.

Штрайт К. «Они нам не товарищи...»: Вермахт и советские военнопленные в 1941-1945 гг. М., Русская панорама, 2009. 480 с.

References

Akkuly S. Poteri sovetskoy armii vo vremya Velikoy Otechestvennoy voyny po nats. Sostavu [Losses of the Soviet Army during the Great Patriotic War by National Composition] // Radio "Azattyk", Kazakhstan military website (<https://military-kz.ucoz.org>) (In Russian)

Allworth E. Rossiya: proryv na vostok. Politicheskiye interesy v Sredney Azii [Russia: Breakthrough to the East. Political Interests in Central Asia]. Centerpoligraf, 2016 (In Russian)

Antipin N.A. Kollaboratsionizm v gody Velikoy Otechestvennoy voyny v arkhivnykh dokumentakh [Collaborationism during the Great Patriotic War in Archival Documents]. 2018. (In Russian)

Assylbekov M.Kh., Asylbekova Zh.M. Naseleniye Kazakhstana mezhdru Vsesoyuznymi perepisyami naseleniya 1926 g. i 1939 g. [Population of Kazakhstan between the All-Union Population Censuses of 1926 and 1939] // <https://iie.kz>, 2014 (In Russian)

Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSA RK). F. 64. In. 1 C. 1282. L. 205-206.

CSA RK. F. 19. In. 1. C. 2787. L. 51-52ob.

Dogumunun 100. Yilinda Baymirza Hayit ve gunumuzde Turkistan tarihi arastirmalari, Uluslararası sempozyum, TDBB, Istanbul, 2017, p. 586 (In Turkish)

Drobyazko S.I. Pod znamenami vraga. Antisovetskiye formirovaniya v sostave germanskikh vooruzhennykh sil 1941-1945 gg. [Under the banners of the enemy. Anti-Soviet formations in the German armed forces of 1941-1945]. M., 2004 (In Russian)

Ganiyev K. Nekotoryye suzhdeniya o natsional'nom sostave naseleniya Uzbekistana (na osnove Vsesoyuznoy perepisi naseleniya 1926 i 1939g.g.) [Some judgments about the national composition of the population of Uzbekistan (based on the All-Union Population Census of 1926 and 1939)], Istoricheskiye nauki, 2017 (<https://cyberleninka.ru/article/>). (In Russian)

Kak voyevalei boytsy iz Sredney Azii na frontakh Velikoy Otechestvennoy voyny [How soldiers from Central Asia fought on the fronts of the Great Patriotic War] / Ispolnitel'nyy komitet Sodruzhestva nezavisimyykh gosudarstv, 2020, 20 marta. // <https://cis.minsk.by/news/13404> (In Russian)

Kara A. Istina Turkestanskogo legiona – mezhdru svastikoy i krasnoy zvezdoy. Issledovaniye [The Truth of the Turkestan Legion – Between the Swastika and the Red Star. Research] / Translation from Kazakh. Astana, Research Institute "Public Opinion", 2015 (In Russian)

Kasymov S.: «Iz 128 tysyach plennykh kazakhov 23 tysyachi vernulis' domoy» ["Of the 128 thousand captured Kazakhs, 23 thousand returned home"] // Portal «Qazaqstan tarikhyy», 2021, 27 oktyabrya // <https://e-history.kz/ru/news/show/33144> (In Russian)

- Khayit B. Sovet Ittifokida turklikning va islomning ba"zi masalalari // Shark yulduzi. 1992. № 3. B. 154-155
- Kozybayev M., Aldazhūmanov K., Kürkirep kündeý ötti göy sogys [The war went by like a day] // «Yegemen Qazaqstan» gazetі, 8 мамыr 1993. (In Kazakh)
- Kokebayeva G.K. Germaniya – Rossiya – SSSR: politika, voyna i plen. [Germany – Russia – USSR: politics, war and captivity]. Almaty, Qazaq, universiteti, 2009 (In Russian)
- O reabilitatsii otdel'nykh kategoriy voyennoplennyykh [On the rehabilitation of certain categories of prisoners of war], <https://e-history.kz/ru/projects/show/33172>, 02.11.2021 (In Russian)
- Perepis' naseleniya SSSR (1939) [USSR Population Census (1939)] // Vikipediya (wikipedia.org) (In Russian)
- Podpryatov N.V. Uchastiye predstaviteley nerusskikh narodov Sovetskogo soyuza v boyevykh deystviyakh Vtoroy mirovoy voyny v protivoborstvuyushchikh armiyakh: sravnitel'nyy analiz [Participation of representatives of non-Russian peoples of the Soviet Union in the hostilities of World War II in the opposing armies: a comparative analysis] // Izvestiya Altayskogo gosudarstvennogo universiteta, 2010. № 4/3 (68/3). S. 190-193. (In Russian)
- Roman'ko O.V Natsional'nyye formirovaniya v armiyakh yevropeyskikh soyuznikov natsistckoy Germanii (1941-1945) [National formations in the armies of the European allies of Nazi Germany (1941-1945)] // Zhurnal rossiyskikh i vostochnoyevropeyskikh istoricheskikh issledovaniy. M., 2017. № 2 (9). S. 105-114. (In Russian)
- Rossiya i SSSR v voynakh XX veka. Statisticheskoye issledovaniye. [Russia and the USSR in the wars of the twentieth century. Statistical study] M.: «Olma-press», 2001. 608 s. (In Russian)
- Saparmurat Niyazov: turkmeny sostavlyayut 91% naseleniya Turkmenii [Saparmurat Niyazov: Turkmens make up 91% of the population of Turkmenistan] // «Demoskop Weekly» - demograficheskiy elektronnyy zhurnal, №37-38, 2001 (In Russian)
- Shtrayt K. «Oni nam ne tovarishchi...»: Vermakhat i sovetskiye voyennoplennyye v 1941-1945 gg. [“They are not our comrades...”: The Wehrmacht and Soviet prisoners of war in 1941-1945] M., Russkaya panorama, 2009. 480 s. (In Russian)
- Stratiyevskiy D. Sovetskiye voyennoplennyye Vtoroy mirovoy i gumanitarnoye pravo. Mogla li Moskva spasti svoikh grazhdan? [Soviet prisoners of war of World War II and humanitarian law. Could Moscow save its citizens?] // Zhurnal rossiyskikh i vostochnoyevropeyskikh issledovaniy. 2014. № 1(5). S. 79-90. (In Russian)
- Tol'ts M. Etnodemograficheskiye protsessy v Kazakhstane i sopredel'nykh territoriyakh. [Ethnodemographic processes in Kazakhstan and adjacent territories]. VII Mezhdunarodnaya nauchno-prakticheskaya konferentsiya (g. Ust'-Kamenogorsk, 8-9 noyabrya 2005 g.). Sbornik nauchnykh trudov. Ust'-Kamenogorsk: Media-Al'yans, 2006. S. 327-334. (In Russian)
- Vladimirov V. Russkaya tragediya; sovetskiye lyudi na storone Tret'yego reykh, 1941-1945 [Russian tragedy; Soviet people on the side of the Third Reich, 1941-1945] // " Voprosy natsionalizma" 2013, № 3 (23) (In Russian)
- Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 1926 i 1939 godov v Kirgizskoy ASSR [All-Union Population Censuses of 1926 and 1939 in the Kirghiz ASSR], <https://open.kg/about-kyrgyzstan/population> (In Russian)
- Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 1939 goda: Osnovnyye itogi. S. 75-76; Perepis' 1939 goda: [All-Union Population Census of 1939: Main Results. P. 75-76; Census of 1939]: Dokumental'nyye istochniki TSGANKH SSSR.. Ch. 1. S. 18. (In Russian)
- Yesmaganbetov K.L. Türkistandyk, әскери тұтқындар: кәушәттар мен материалдар жинағы. Turkestanskiye voyennoplennyye: Sbornik dokumentov i materialov. [Turkestan prisoners of war: collection of documents and materials] Almaty, «Arys» baspasy, 2019. 296 bet. (In Kazakh)
- Zemskov V.N "Statisticheskiy labirint" obshchaya chislennost' sovetskikh voyennoplennyykh i masshtaby ikh smertnosti. ["Statistical Labyrinth" The total number of Soviet prisoners of war and the scale of their mortality] // Rossiyskaya istoriya, 2011, № 3. S. 22-32. (In Russian)